

Gulyás Kristóf: Adalékok a Moson vármegyei protestánsok történetéhez (1659–1713) – Történeti problémafelvetés¹

Moson vármegye történetével kapcsolatban számos munka született, így történeti szempontból az egyik legalaposabban feldolgozott térségének számít. Mégis, a vármegyében végbement katolikus expanzió teljes körű feldolgozására eddig nem került sor, a helytörténeti munkák is elsősorban általános megállapításokra szorítkoztak.² E sorok írója részben elvégezte ezt a feladatot, ugyanakkor a helyi protestáns lakosság történetével kapcsolatban számos olyan jelenséget tapasztalt, melyet helyesnek vélt a tudományos közösség elé tárni.³ Tanulmányom elsősorban a protestáns hitben való megmaradás okait járja körül, számba véve a lehetőségeket és adottságokat, kitekintve a történeti feldolgozások alapján felmerülő problematikára is.

A felhasznált forrásokról, a választott időhatár indoklása, felhasznált módszerek bemutatása

Vizsgálataim időhatárát 1659 és 1713 között jelöltem ki (társadalomtörténeti kitekintéssel a 18–19. századra is), elsősorban a forrásadottságok miatt. A tanulmány társadalomtörténeti forrásait nemesi összeírások, *canonica visitatiok*⁴ és felekezeti iratok alkotják. Gerincét a katolikus vizitációk képezték, így ezek megléte (és hiánya) megadták az időbeli keretet. A kérdéses időszakból öt katolikus vizitáció maradt fent (1659, 1663, 1680, 1696, 1713), melyeknek forrásértéke különböző. Noha számszerűsített demográfiai adatokkal csak kettő (1696, 1713)

¹ Készült a szerző Sodalitas program alatt folytatott kutatásai, valamint a 2018/19. őszi félévben tartott házi Tudományos Diákköri Konferencián tartott előadása alapján. Köszönettel tartozom Sodalitas programon belüli témavezetőmnek, Guitman Barnabásnak, a PPKE BTK Történelemelméleti, Módszertani és Didaktikai Tanszék adjunktusának.

² Ebben a tekintetben meg kell említenem Haller János, Mihály Ferenc és Thullner István munkásságát. Legrészletesebben Mihály Ferenc számolt be a katolikus expanzió folyamatáról, igaz, kutatásának fókuszát Magyaróvár városra korlátozta. Lásd: MIHÁLY Ferenc: *Magyaróvári kiváltságolt mezőváros harca kiváltságai megtartásáért a XVII–XVIII. században. Der Kampf des privilegierten Marktes Magyaróvár für die Behaltung der Privilegien im XVII–XVIII. Jahrhundert. = Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*, szerk. GECSÉNYI Lajos, Győr, Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, 1979, 71–89.

³ Itt a XXXV. OTDK Humántudományi szekció Kora újkori magyar és egyetemes történeti tagozatán benyújtott dolgozatomat értem. A kérdéses dolgozat címe *Katolikus expanzió Bécs előterében – Moson vármegye, 1659–1713*, melyet Medgyesy S. Norbert habilitált docens témavezetésével nyújtottam be. A dolgozat szövege alapján két tanulmány készült el, melyek jelenleg megjelentetés alatt állnak. Jelenlegi tanulmányomban sok tekintetben hagyatkozom az OTDK-n bemutatott kutatásaimra. Munkámat elsősorban problémafelvetésnek, a kutatások további lehetséges irányának bemutatásának szánom.

⁴ Noha az általam vizsgált vizitációk Buzás Józsefnek köszönhetően nyomtatásban is megjelentek, én elsősorban az eredeti iratokra hagyatkoztam. Ennek oka a nyomtatásban nem szereplő kihúzások, javítások vizsgálatának lehetősége volt.

szolgál, a másik három vizitációs jegyzőkönyv is tartalmaz információkat a helyi lakosság vallásáról, etnikumáról.

Másik szempontom az időhatár kijelölésénél a Moson vármegyében kettő (a fraknoi uradalom tartozékaival, valamint a köpcsenyi) uradalommal Esterházy Pál nádor (élt: 1635–1713) tevékenységének időhatárai, melyek egybeestek a vizitációk által kijelölt időhatárral.⁵ Politikai és jogi források tekintetében az országos törvényeket kell kiemelnem, valamint a vármegyei gyűlések iratanyagát, elsősorban a közgyűlési jegyzőkönyveket. Kutatómunkám során a történeti statisztika módszertanát alkalmaztam a társadalomtörténeti adatok kinyeréséhez; ez elsősorban adatbázisépítést és a kinyert adatok térképre vetítését jelentette.

A protestáns-katolikus arány alakulása Moson vármegyében 1659 és 1713 között

A katolikus expanziónak régióformáló hatását szemléltetik az alábbi térképek (1–2. térképek). Az első térképen láthatjuk a vármegye 1659-es állapotát: egy felekezeti sokszínű vármegye képe rajzolódik ki. Jól látható, hogy az egyértelműen katolikus többségű, zömében horvát etnikum által lakott falvak a vármegye északi határán találhatók. Területének jelentős részét egybefüggő, délnyugat-északkelet irányban elterülő, evangélikus többségű felekezeti tömb foglalta el, mely Pomogytól egészen Oroszvárig húzódott (lásd: 1. térkép).⁶

A felekezeti adatok alapján a következő megállapításokat tehetjük: az evangélikus és a katolikus vallás az 1659-es vizitáció alapján egyensúlyt képeztek, mely Esterházy Pál 1661-es beavatkozását követően bomlott meg.⁷ A katolikus vallás súlya figyelemreméltó módon erősödött meg 1713-ra: a vármegye összeírt településeinek 95%-ban alkottak legalább 25%-os részarányt. Az evangélikus vallás jelentős mértékben veszített pozícióiból, a vármegye

⁵ Esterházy Pál életével foglalkozó irodalom rendkívül kiterjedt. Ezek részletes bemutatásától jelen tanulmányomban eltekintek. Korai életrajzát lásd: MERÉNYI Lajos: *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1895. Életrajzával és politikai pályaképének megrajzolásának problémáival kapcsolatban lásd: R. VÁRKONYI Ágnes: *Személyiség és politika. Esterházy Pál biográfiája, mint interdiszciplináris kihívás. = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és művészet határvidékén*, szerk.: ÁCS Pál, Bp., reciti, 2015, 11–48., és VARGA J. János: *Esterházy Pál nádor politikai iratai, 1688. = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és művészet határvidékén*, szerk.: ÁCS Pál, Bp., reciti, 2015, 107–116.

⁶ A tanulmányban szereplő települések esetében azok magyar nevét használtam. Azonosításukat Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótárának 2011. évi kiadásának segítségével* végeztem el. Lásd: Lelkes György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*, Bp., Argumentum, 2011³.

⁷ Részletesen lásd: Fazekas István: *Adalékok a fraknoi grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. = A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*, szerk.: Fazekas István, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014, 196–215.

településein való jelenléte 61%-ról 42%-ra csökkent közel 40 év alatt. A református vallás különösképpen megszenvedte a korszakot: 1713-ra mindössze két településen, Magyaróváron és Halászigiban éltek jelentősebb számban.⁸

		Az adott felekezet által lakott				
1. táblázat. Felekezet béli változások. ⁹		Mezővárosok száma	Falvak száma	Összes település száma	Összeírt települések	Települések / Összes adatokhoz település aránya
Katolikus lakosság	1659	8	19	27	42	27/42
	1663	10	20	30	37	30/37
	1680	13	24	37	40	37/40
	1696	13	29	42	43	42/43
	1713	14	27	41	43	41/43
Evangélikus lakosság	1659	6	20	26	42	26/42
	1663	7	13	20	37	20/37
	1680	7	13	20	40	20/40
	1696	4	13	17	43	17/43
	1713	6	12	18	43	18/43
	1659	3	4	7	42	7/42

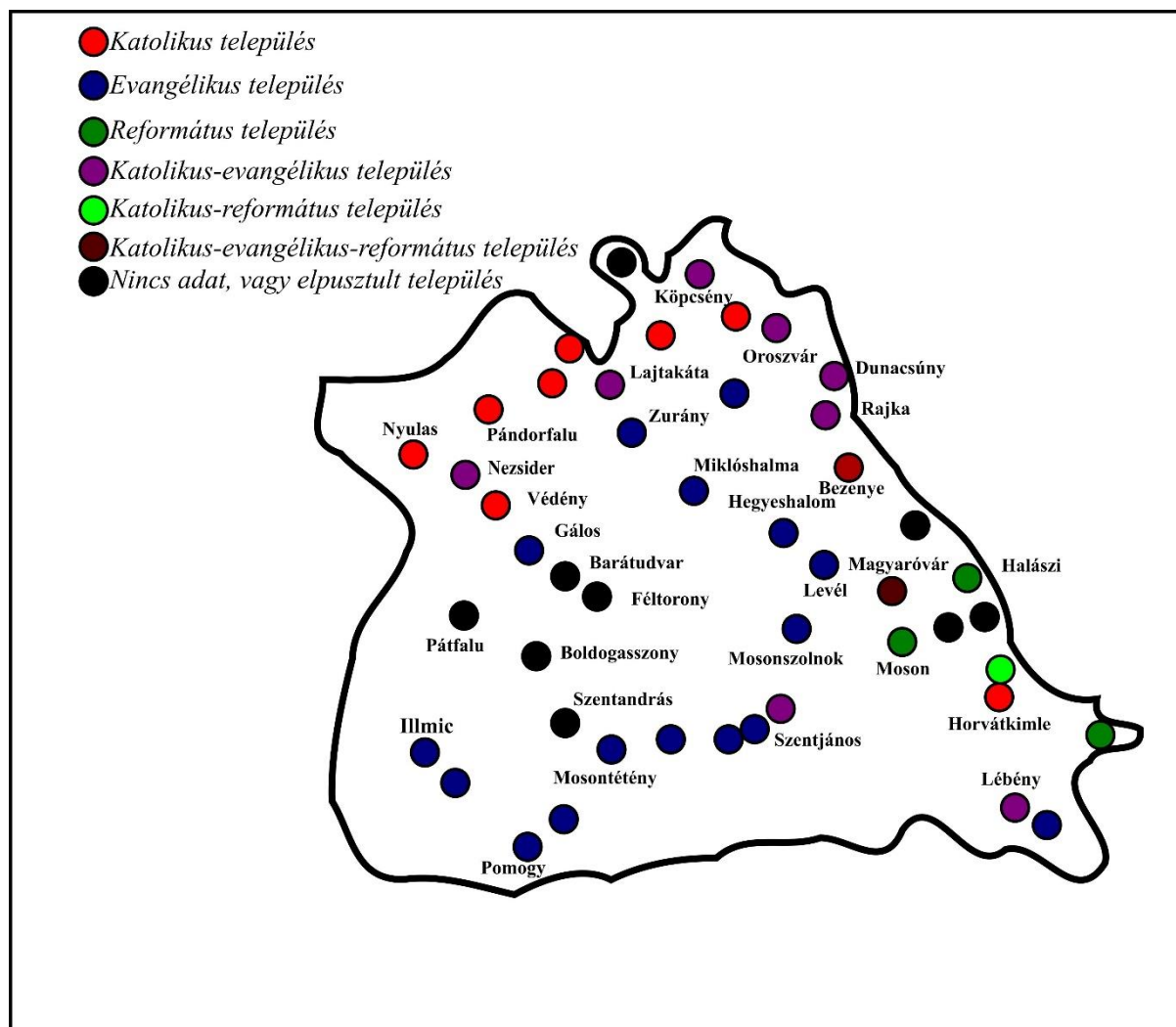
⁸ A részletes adatokért lásd: 1. táblázat.

⁹ Készítette a dolgozat szerzője a Mosonban 1659 és 1713 között készített vizitációk alapján 2020-ban. „Az adott felekezet által lakott” címszó alatt nem kizárólagosságot értek, hanem jelenlétet, legyen bármennyire minimális az. A számadatokkal is rendelkező vizitációk esetében abban az esetben számoltam egy-egy településsel, amennyiben a lakosság legalább 10%-a egy adott felekezethez tartozott. A vizitációk jelzete: Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. Visitationes Canonicae. 6. kötet (1659. év, Mosoni főesperesség); Visitatio canonica. 8. kötet (1663. év, Mosoni, soproni és locsmándi főesperesség); Visitatio canonica. 12. kötet (1680. év, Mosoni főesperesség); Visitatio canonica. 14. kötet (1696. év, Mosoni főesperesség); Visitatio canonica. 21. kötet (1713. év, Mosoni főesperesség). Továbbiakban lásd: CV Moson 1659; CV Moson 1663; CV Moson 1680; CV Moson 1696 és CV Moson 1713.

Református lakosság	1663	2	1	3	37	3/37
	1680	3	Ø	3	40	3/40
	1696	1	Ø	1	43	1/43
	1713	2	Ø	2	43	2/43

Nagyobb különbséget kapunk, ha csak az olyan településeket vesszük figyelembe, ahol az egyes felekezetek tagjainak létszáma eléri a 25%-ot (lásd: 2. táblázat): az evangélikusok száma a településeknek mindössze 32%-ban haladja meg a 25%-ot, számbeli többséget mindössze 6 településen, Németjárfalun, Gáloson, Pusztasomorján, Miklóshalmán, Zurányban és Hegyeshalomban alkottak. A református többségű Halászival együttvéve ez mindössze 7 település, a vármegyében összeírt települések 16%-a.¹⁰

¹⁰ A részletes adatokat lásd: 2. táblázat.

1. kép: Moson vármegye felekezeti összetétele 1659-ben¹¹

¹¹ Készítette a szerző 2021-ben. Mintaként Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térképet használtam fel. Nincs feltüntetve: Arak, Feketeerdő, Máriakálnok, Mosonszentmiklós, Mecsér, Németjárfalu, Lajtafalu, Mosonújfalva, Pusztasomorja és Szentpéter.

2. Táblázat	Az adott felekezet által lakott				
Települések, melyeken egyes felekezetek aránya 25% feletti 1713-ban ¹²	Mezővárosok száma	Falvak száma	Összes település száma	Összeírt települések	Összes település / Összeírt települések aránya
Katolikus	13	28	41	43	41/43
Evangélikus	4	10	14	43	14/43
Református	1	Ø	Ø	43	1/43

Az expanzió társadalomra gyakorolt hatásának számos oka volt: e tekintetben meg kell említenem a nagybirtokosok magatartását, a birtokviszonyokat¹³ és a jogi szabályozásokat.¹⁴ Mégis, rátekintve a második térképre, láthatjuk, hogy a vármegyei evangélikusok egy jól lehatárolható tömböt alkotnak a vármegye középső részén: Zurányban, Miklóshalmán, Hegyeshalomban, Levélen, Németjárfaluban és Rajkán. Ezenkívül kell megemlítenem Gálos mezővárost is; továbbiakban a fentnevezett településeket vonom vizsgálódásaim alá.

Gálos esete

Gálos (mai nevén Gols, Ausztria) mezőváros esetét több szempontból is egyedi. Figyelmemet az keltette fel, hogy ez volt az egyetlen település, mellyel kapcsolatban Nagy Lajos 1828-ban

¹² Készítette a dolgozat szerzője a Mosonban 1659 és 1713 között készített vizitációk (CV Moson 1659, CV Moson 1663, CV Moson 1680, CV Moson 1696 és CV Moson 1713) alapján 2020-ban.

¹³ Míg 1659-ben a vármegye három legnagyobb területtel rendelkező birtokosa (Draskovich Miklós, aki zálogbirtokként bírta az óvári uradalmat, Esterházy Pál és a Zichy-család) az összeírt településeknek „csak” a 48%-át birtokolták (ami így is tekintélyes szám), addig ez az arány 1713-ra 68%-ra nőtt. A Moson vármegyei nemességgel kapcsolatban lásd továbbá: BÉL Mátyás: *Az újabkori Magyarország földrajzi – történelmi ismertetése. Moson vármegye*. Latinból fordította és az előszót írta: MIHÁLY Ferenc. Mosonmagyaróvár, Mosonvármegye Lap és Könyvkiadó, 2013, 59–60. és 72., valamint DOMINKOVITS Péter: *Latifundiumok és nemesi kisbirtokok. Moson megye nemessége a 18–19. század fordulóján. = Mágnások, birtokosok, címereslevelek*. Szerk.: ÓDOR Imre – PÁLMÁNY Béla – TAKÁCS Péter, Debrecen, 1996, (Rendi társadalom – Polgári társadalom 9.) 203–218.

¹⁴ Az artikuláris helyekről szóló törvényen kívül (1681/XXVI. tvc., szövegét lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=68100026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D22>) A meg kell említenem az 1682. évi 56. számú vármegyei határozatot, mely szerint a protestáns prédikátorokat kiutasították a vármegye területéről. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Győri Levéltára, Mosonmagyaróvári fióklevéltára (továbbiakban: GYMSMGYL) IV.A.502.a/1 Nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek 1668–1692. 1682. évi szeptember 30. 56. számú napirendi pont (továbbiakban: NKJ 1682/56.).

kiadott *Notatae politico-geographico-statisticae incliti Regni Hungariae...* című munkájában döntő protestáns többséget jegyzett fel.¹⁵ Mégis, a mezőváros történetével kapcsolatban a helytörténészek szűkszavúan nyilatkoztak, legbővebben Haller János, aki elsősorban az evangélikusok jelenlétét említette meg. A település államhatárokon átnyúló kapcsolatairól Payr Sándor már egyéb adalékokat is feljegyzett: kiemeli az 1659-es katolikus vizitáció által is megemlíttette lelkészt, a morvaországi Johannes Hayburnt,¹⁶ valamint a tanítót, Simon Claint is, aki Erdélyből érkezett. Kiemelte, hogy a mezővárost a környező települések (elsősorban Nezsider) protestáns lakosai is rendszeresen felkeresték.¹⁷ A helyi lakosság megpróbáltatásai 1670 után kezdődtek. Noha a vizitációk szűkszavúaknak bizonyultak, néhány intézkedést így is rekonstruálni lehetet. Az első ilyen beavatkozás a szakrális tér elfoglalása volt; az 1680-as vizitáció a templom elvételét Kollonich Lipóthoz kötötte.¹⁸ Másik adatolható jelenség a protestáns helyi elit hiánya volt: az 1680-as vizitációtól kezdődően a településen már katolikus plébános és tanító található, noha a lakosság döntő része evangélikus hiten maradt.¹⁹

A gálói evangélikus lakosság megmaradását számos egyedi jelenség segítette: a település a vizsgált korszakban végig osztott birtokosságú volt; ezenkívül a bortermelés révén gazdagnak számított.²⁰ A helyi evangélikus jobbágyok áttérítését még herceg Esterházy Pál nádor sem tudta elérni, erről egy 1702-ben írt levele tanúskodik.²¹ Mindezek ellenére a helyi evangélikus közösség kénytelen volt beletörődnie az evangélikus lelkipásztor és tanító jelenlétének hiányába. A település evangélikusai 1786-ban szervezhettek ismét egyházközséget és csak 1789-ben építhették fel új templomukat.²² A mezőváros lakosai innentől fogva ismét szabadon gyakorolhatták vallásukat, a település mégsem nyerhette vissza azt a felekezeti jellegű centrális szerepét, mely az I. Lipót-féle abszolutizmus kora (1671–1681) előtt jellemezte.²³

¹⁵ NAGY, Ludovicus: *Notatae politico-geographico-statisticae incliti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum: Tomus Primus*. Budae, Proculus Typis Annae Landerer 1828.

¹⁶ A vizitációkban szereplő neveket betűhíven írtam át.

¹⁷ lásd: CV Moson 1659, 45., valamint PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története I. kötet*. Sopron, Székely és Társa könyvnyomda 1924, 556.

¹⁸ CV Moson 1680, 60. (Gálos).

¹⁹ lásd: CV Moson 1680, 79., CV Moson 1696, 86., és CV Moson 1713, 62., valamint a 3. táblázatot.

²⁰ HALLER János: *Moson vármegye történelmi földrajza (1941)*. Mosonmagyaróvár, Mosoni Polgári Kör, Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete, Mosonmagyaróvári Múzeum Alapítvány, 1998, 96.

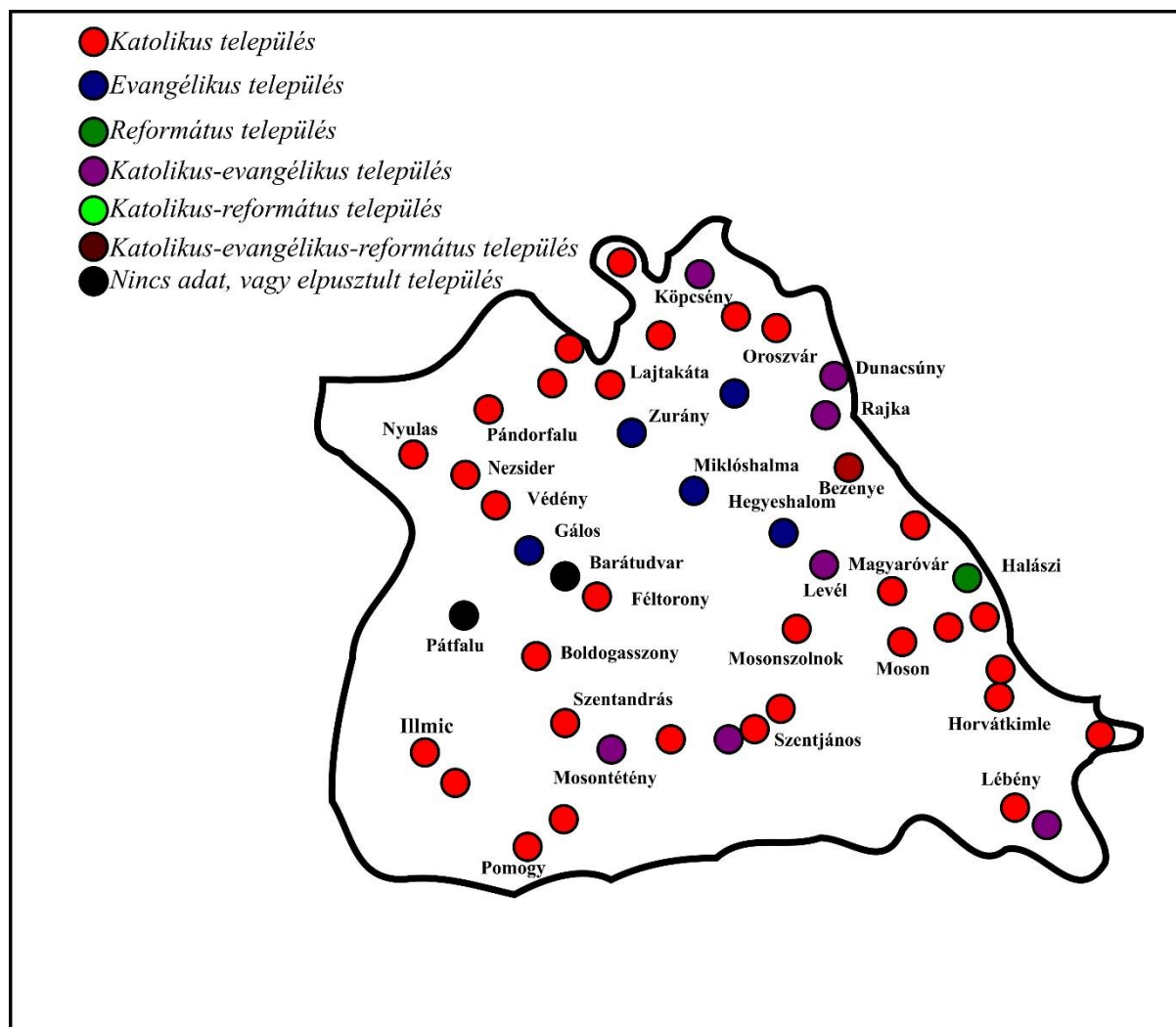
²¹ 1702-ben Amádé Magdolnához, gróf Zichy István özvegyéhez íródott levelében arra kérte őt, hogy Gálósról elbocsájtandó jobbágyait ne fogadja szánya alá, nehogy korábban katolikus hitre tért jobbágyai visszatérjenek eredeti vallásukhoz. E levél jól mutatja, hogy áttért jobbágyai tényleges hitével kapcsolatban a vizitátorokon kívül még nádor is szkeptikus volt. Lásd: KÜNSZTLERNÉ Virág Éva (szerk.): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Országos Levéltárából*, Bp., Magyar Nemzeti Levéltár, 2018, 112-113.

²² lásd: HALLER i.m. 291., valamint Moson-győri ev. egyházmegye, Mosoni ev. egyházmegye és Moson-pozsonyi ev. egyházmegye szócikkeket. In: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. Kiadás*, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 414-415.

²³ lásd: PAYR i.m. 556–557.

3. táblázat. Gálos, Ma: Gols, Ausztria ²⁴									
Évszám	Katolikus	Lutheránus	Kálvinista	Zsidó	Magyar	Német	Horvát	Település típusa	Birtokos
1659	Ø	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	Osztott birtokosság
1663	Ø	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	Osztott birtokosság
1680	✓	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	Osztott birtokosság
1696	120	770	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	Pázmáneum, Pálos Rend, Makolany János, Esterházy Ferenc stb.
1713	226	1248	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	Osztott birtokosság
Nagy L.	278	1454	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	oppidum	Esterházy Miklós

²⁴ Készítette a szerző, 2020-ban. Az évekre lebontott adatokért lásd: CV Moson 1659, 44–45., CV Moson 1663, 32., CV Moson 1680, 76–79., CV Moson 1696, 83–87., CV Moson 1713, 60–62., valamint NAGY *i.m.*, 202. alapján. Névezonosság: LELKES *i.m.*, 258.

2. térkép: Moson vármegye felekezeti összetétele 1713-ban.²⁵

Adalékok az óvári uradalom protestáns lakosságának történetéhez

Az óvári uradalom lakosságának vizsgálata több szempontból is elengedhetetlen: elsősorban amiatt, mert a vizsgált korszakban az óvári uradalom a vármegye településeinek egyharmadát foglalta magában. Másodsorban amiatt, mert az uradalom történetét vizsgálva mikrotörténei szinten követhetjük végig azokat a jogi, politikai és társadalomtörténeti jelenségeket, ellentmondásokat, melyek a 17. századi katolikus expanziót jellemezték. Harmadsorban amiatt, mert az uradalom lakossága volt felekezeti szempontból a legösszetettebb a vármegyén belül: területén egyaránt voltak szilárd pozíciói a református, evangélikus és katolikus vallásnak.

²⁵ Készítette a szerző 2021-ben. Mintaként Fazekas István 2014-ben megjelent kötetében található térképet használtam fel. Nincs feltüntetve: Arak, Feketeerdő, Máriakálnok, Mosonszentmiklós, Mecsér, Németjáfalu, Lajtafalu, Mosonújfalu, Pusztasomorja és Szentpéter.

Magyaróvár, az uradalom központja mindhárom felekezetnek otthont nyújtott, melyek templomokat és kisiskolákat tartottak fenn.²⁶ Hasonló, még inkább összetett társadalommal rendelkezett Máriakálnok is.²⁷ 1659-ben az uradalomhoz tartozó települések többségét protestánsok, elsősorban evangélikusok lakták; az uradalom területén lakó katolikusok az óvári plébániát (Halászi, Kálnok, Moson, Szentjános, Mosonszolnok) keresték fel rendszeresen.²⁸

Az uradalom területén élő protestánsok helyzete 1671-ben változott meg. Az addig Draskovich Miklósnál zálogban lévő uradalmat I. Lipót császár és király (élt: 1640–1705; Magyarország királya: 1657–1705) visszaváltotta és az Udvari Kamara kormányzására bízta.²⁹ Ezek után számos atrocitás érte az uradalom területén élő protestáns lakosságot: egyrészt a magyaróvári protestánsokat jogi és (feltehetőleg) fegyveres atrocitások érték, melynek hatására egy részük elhagyta a várost.³⁰ Emellett a katolikus egyház uralma alá vonta az identitásformáló vallási tereket: Halászi,³¹ Magyaróvár,³² Miklóshalma³³ és Zurány³⁴ esetében templomelvételre került sor, míg Kálnok,³⁵ Levél³⁶ és Szentpéter falvakban új templomok épültek.³⁷ Ezenkívül átalakult a helyi elit is: míg 1659-ben számos prédikátort és protestáns tanítót találunk a településeken, 1680-ra már egyet sem.

Az uradalom területén élő protestáns lakosság történetével kapcsolatban egy jelenleg még feloldatlan ellentmondás feszül. Noha a magyaróvári uradalom területén számolták fel a legtöbb protestáns felekezetet (Kálnok, Magyaróvár, Moson, Mosonszolnok, Nezsider, Pusztasomorja, Szentpéter, Szentjános, Mosontarcsa, majd a 19. században Halászi), mégis ezen a területen maradtak meg a legnagyobb számban. Ennek az ellentmondásnak a feloldása jelenleg még nem történt meg. Ez részben a 20. századi történetírással vezethető vissza. Az akkoriban megszülető tudományos munkák, amennyiben érintették a 17. századi

²⁶ ban CV Moson 1659, 60–61., CV Moson 1663, 8–9.

²⁷ CV Moson 1659, 67–68. A vizitátor jelezte, hogy a helyi lakosok „lutheránus németek, katolikus horvátok és kálvinista magyarok.”

²⁸ CV Moson 1659, 52–54., 55–57. ill. 66–68.

²⁹ MIHÁLY *i.m.*, 77.

³⁰ Uo.

³¹ CV Moson 1680, 13. A halászi templom elvétele Kollonich Lipóthoz kötődik.

³² A magyaróvári protestánsok közös használatú templomát Széchényi György győri püspök foglalta el 1673-ban. Lásd: THULLNER István: *Mohácstól a Rákóczi szabadságharc végéig. = Mosonmagyaróvár*, szerk.: BÖRÖNDI Lajos, Feketeerdő, Mosonvármegye Lap-és Könyvkiadó, 2018. 86–116. , 105., valamint BÉL *i.m.*, 22.

³³ CV Moson 1680, 89.

³⁴ CV Moson 1680, 91. Mind Miklóshalma, mind Zurány templomának elvétele Kollonich Lipót nevéhez kötődik.

³⁵ CV Moson 1713, 10. A kálnoki templom felszentelését Széchényi György végezte el.

³⁶ Haller *i.m.* 212–214.

³⁷ CV Moson 1680, 63. Szentpéter templomát Széchényi Pál végezte el.

felekezetszerveződés kérdését, azt elsősorban Magyaróvár történetén belül vizsgálták.³⁸ Ennek következtében a város történetéről való tudásunk rendkívül részletes – ugyanakkor ez nem mondható el a vármegye vagy az óvári uradalom társadalmáról. Hasonló a helyzet az uradalom vezetése és a települések viszonyának tekintetében: míg Magyaróvár esetén ez a kapcsolat pontosan dokumentálható, a többi település esetében a feltáró munka még várat magára.³⁹ Magam részéről három elméletet kíséreltem meg alkalmazni: első helyen a jobbágyság költözésének jogát vizsgáltam meg, második helyen a felekezeti viszonyrendszert, harmadik helyen a vármegyei nemesség jelenlétét, magatartásának esetleges hatását a helyi jobbágyokra.

Feltételezésem az volt, hogy összefüggés lehet a helyi protestánság megmaradása és a szabad költözési jog között, és a helyi protestáns lakosság megmaradásának elsődleges oka az örökös jobbágyság jelenléte volt az adott településeken. Ehhez a Felhő Ibolya által szerkesztett *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában* című munkát hívtam segítségül.⁴⁰ Az adatok összevetése alapján megállapítható, hogy a kérdéses településeket szabad költözésű jobbágyok lakták, így ez az elméletem nem nyert igazolást.⁴¹

A helyi felekezeti vonzáskörzetek tanulmányozása már biztatóbb eredményekre utalnak. A kérdéses települések egymással anyaegyházi-leányegyházi viszonyban álltak egymással. Ez nemcsak a magyaróvári uradalomhoz tartozó Zurány és Miklóshalma, Hegyeshalom és Levél esetében fontos megállapítás – a Forgách grófok birtokában álló Rajka és Németjárfalu esetében hasonló a helyzet.⁴² A források jelenlegi feldolgozottsága nem ad lehetőséget arra, hogy ezen kapcsolatokat részletesen ábrázolhassuk, e tekintetben további, elsősorban anyakönyvekre fókuszáló kutatások szükségesek. Az anyaegyház-filia típusú kapcsolatok feltárása azért is látom szükségesnek, mert a fentnevezett települések kapcsán felmerült a felekezeti gyakorlatban való példaadás lehetősége. Zurány protestáns lakosaival kapcsolatban az 1680-as vizitáció megjegyezte, hogy azok Sopronba jártak vallásuk gyakorlása

³⁸ Például Mihály Ferenc és Thullner István is. Lásd: i.m. MIHÁLY 1979, 76–78., valamint THULLNER István: *Mosony vármegye helytörténeti olvasókönyv (kismonográfia)*. Győr-Mosonmagyaróvár, Győr–Moson–Sopron Megyei Pedagógiai Intézet, 1993, 138. általános megállapításait.

³⁹ Lásd: Mihály Ferenc 1979-es tanulmányát, valamint THULLNER i.m. (2018), 100–103.

⁴⁰ FELHŐ Ibolya: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970., különös tekintettel: 157–160.

⁴¹ Az adatokat a szabad költözésű jobbágyokat számba vevő térképpel vettem össze. FELHŐ i.m., Függelék, 6. térkép.

⁴² Lásd: CV Moson 1659, 64–65. (Zurány), CV Moson 1659, 65–66. (Miklóshalma), CV Moson 1659, 62–64. (Hegyeshalom), CV Moson 1659, 61–62. (Levél), CV Moson 1659, 7–11. (Rajka), CV Moson 1659, 10–11. (Németjárfalu).

érdekében.⁴³ Fontos kérdésnek tartom annak megállapítását, hogy (egyéb források alapján) ez a magatartás tetten érhető-e a többi település esetében.

Harmadik szempont a helyi vármegyei nemesség esetleges példaadásának kérdése. Ebben a tekintetben is csak töredékek állnak rendelkezésünkre, részben a vármegyei nemesség kis létszáma miatt.⁴⁴ A vármegyei nemességről általánosságban elmondható, hogy felekezeti kérdésekben vagy a katolikus vallást támogatta, vagy passzív volt.⁴⁵ Az 1663-as katolikus vizitációban mégis feljegyezték Miklóshalma kapcsán egy bizonyos Oromprusztter nevű nemest (feltehetőleg Armprusztter János vármegyei alispánról van szó), mint aki akadályozta tevékenységét. Armprusztter János maga is evangélikus hitű volt, nemcsak a vizitátornak okozott kellemetlenséget, de a protestánsok vármegyei jogfosztása ellen is felszólalt.⁴⁶ Az ő konkrét példájának feltárásán kívül vannak egyéb biztató jelek is: nagyszámú nemesség élt az olyan nagy számú protestánssal rendelkező közösségekben, mint Levél, Rajka vagy Zurány.⁴⁷ Rajka, a Forgách-birtokok Moson vármegyei központja esetében konkrét adatokkal is rendelkezünk: az 1696-os vizitáció külön feljegyezte a helyi nemesi családokkal kapcsolatban, hogy „részben katolikusok, részben evangélikusok voltak.”⁴⁸

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a protestáns hitben való megmaradás (legalábbis a magyaróvári uradalom területén) a személyes hit és kitartás kérdésévé vált. A fentemlített magatartásformák (Sopron, mint artikuláris hely istentiszteleti célból való meglátogatása, a helyi protestáns nemesek ellenállási kísérlete, illetve a tény, hogy generációknak kellett felnőnie addig, amíg II. József türelmi rendeletének köszönhetően közösségekbe szerveződhetek) egyaránt erre utalnak.

A kutatások további iránya

Zárásként kutatásaim további irányát foglalnám össze: egyrészt szükségesnek látom a Moson vármegyei katolikus expanzió összefoglaló feltárásán kívül azt, hogy a vármegyén belüli

⁴³ Erre a jelenségre már Payr Sándor is felfigyelt. Lásd: PAYR *i.m.*, 554–555.

⁴⁴ Az első nemesi lajstrom alapján (1668) a vármegyében (a nagybirtokosokat is beleszámolva) 110 körüli a felnőtt férfinenemesek száma, akik közül 59 volt armális nemes. Ez a szám egy, a levéltár munkatársai által 1691 előtti (általánosan 1687 előtti) időpontra datálható összeíráskor 197-re növekedett (az armális nemesek száma 57-re csökkent), majd 182-re csökkent (az armális nemesség lélekszáma ez esetben nem volt meghatározható). Lásd: IV. A.502.c/1. Nemesi lajstromok 1668–1847. No. 1., No. 3. és No. 4.

⁴⁵ Jó példa erre, hogy a protestáns prédikátorok kitiltása ellen egyedül Armprusztter János tiltakozott. Lásd: GYMSMGYL NKJ 1682. évi szeptember 30-i közgyűlés 57. pontja

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ A helyi nemesség vármegyén belüli elhelyezkedését Dominkovits Péter végezte el. Lásd: DOMINKOVITS *i.m.* 204–205.

⁴⁸ CV Moson 1696, 59.

birtokokat külön-külön is vizsgálódás alá vegyem. Ennek a kutatásnak elsősorban a magyaróvári Habsburg családi levéltár megmaradt anyagának feltárására kell koncentrálnia,⁴⁹ másodsorban a Zichy-család oroszvári uradalmi levéltári anyagának vizsgálatára.⁵⁰ Ezek alapján lehetne elvégezni az egyes uradalmi felekezeti politikákat összehasonlító történelmi elemzést. Ezen adatokat összevetném Fazekas István Esterházy Pál tevékenységével kapcsolatos megállapításaival is.⁵¹

Másrészt szükségesnek látom az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött gyülekezettörténetek megvizsgálását, valamint a 17–18. századra vonatkozó információk összevetését a korabeli forrásokban levőkkel.⁵²

Harmadsorban a Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárának mosonmagyaróvári fióklevéltárában őrzött protestánsokra vonatkozó iratok feltárását kell elvégezni. Ezt a munkát jelen sorok szerzője már megkezdte.

Függelék

Függelék 1. táblázat. Hegyeshalom ⁵³									
Évszám	Katolikus	Lutheránus	Kálvinista	Zsidó	Magyar	Német	Horvát	Település típusa	Birtokos
1659	Ø	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Forgách Zsigmond
1663	✓	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
1680	✓	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Óvári uradalom
1696	265	364	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
1713	310	541	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	

⁴⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 306. Magyaróvári uradalom (1527–1916).

⁵⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 708. Zichy Ferraris család oroszvári levéltára (1534–1888)

⁵¹ Fazekas i.m. 196–215.

⁵² Evangélikus Országos Levéltár (továbbiakban: EOL) V. B. 06. (Levéli evangélikus gyülekezet iratai), EOL V. B. 07 (Rajkai evangélikus gyülekezet iratai), valamint EOL IX. 05 (Gyülekezettörténetek).

⁵³ Készítette a szerző, 2020-ban. Az évekre lebontott adatokért lásd: CV Moson 1659, 62–64., CV Moson 1663, 40–42. CV Moson 1680, 52–55., CV Moson 1696, 107–110., CV Moson 1713, 87–89., valamint Nagy 1828, 203. alapján

Nagy L.	579	667	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	pagus	NA.
---------	-----	-----	---	---	-----	-----	-----	-------	-----

Függelék 2. táblázat. Levél ⁵⁴									
Évszám	Katolikus	Lutheránus	Kálvinista	Zsidó	Magyar	Német	Horvát	Település típusa	Birtokos
1659	Ø	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Zichy István
1663	✓	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
1680	✓	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Óvári uradalom
1696	169	300	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
1713	~580	~220	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
Nagy L.	463	721	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	pagus	NA.

Függelék 3. táblázat. Halászi (Halaszy, Halazi) ⁵⁵									
Évszám	Katolikus	Lutheránus	Kálvinista	Zsidó	Magyar	Német	Horvát	Település típusa	Birtokos
1659	Ø	Ø	✓	Ø	✓	Ø	Ø	oppidum	Draskovich Miklós
1663	6	✓	✓	Ø	✓	Ø	Ø	oppidum	
1680	✓	NA.	NA.	NA.	NA.	NA.	NA.	oppidum	Óvári uradalom
1696	35	Ø	565	Ø	✓	Ø	Ø	oppidum	
1713	277	Ø	303	Ø	✓	Ø	Ø	oppidum	
Nagy L.	1264	45	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	oppidum	

⁵⁴ Készítette a szerző, 2020-ban. Az évekre lebontott adatokért lásd: CV Moson 1659, 61–62., CV Moson 1663, 42., CV Moson 1680, 55–56., CV Moson 1696, 111–112., CV Moson 1713, 85–87., valamint Nagy 1828, 203. alapján

⁵⁵ Készítette a szerző, 2020-ban. Az évekre lebontott adatokért lásd: CV Moson 1659, 66–67., CV Moson 1663, 44–45., CV Moson 1680, 13–14., CV Moson 1696, 132–135., CV Moson 1713, 12–13., valamint Nagy 1828, 202. alapján

Függelék 4. táblázat. Miklóshalma. Ma: Nickelsdorf, Ausztria. ⁵⁶									
Évszám	Katolikus	Lutheránus	Kálvinista	Zsidó	Magyar	Német	Horvát	Település típusa	Birtokos
1659	Ø	✓	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	pagus	Forgách Ádám
1663	1	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
1680	(✓)	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
1696	300	400	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Óvári uradalom
1713	26	496	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
Nagy L.	577	660	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	pagus	NA.

Függelék 5. táblázat. Zurány (Czundorff, Cwrndorf). Ma: Zurndorf, Ausztria ⁵⁷									
Évszám	Katolikus	Lutheránus	Kálvinista	Zsidó	Magyar	Német	Horvát	Település típusa	Birtokos
1659	Ø	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Zichy István
1663	300	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	
1680	✓	Ø	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	Óvári uradalom
1696	299	433	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	
1713	365	634	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	
Nagy L.	617	650	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	pagus	NA.

⁵⁶ Készítette a szerző, 2020-ban. Az évekre lebontott adatokért lásd: CV Moson 1659, 65–66., CV Moson 1663, 39., CV Moson 1680, 51–52., CV Moson 1696, 106–107. CV Moson 1713, 89–91., valamint Nagy 1828, 203. alapján. Névazonosítás: LELKES 2011, 457.

⁵⁷ Készítette a szerző, 2020-ban. Az évekre lebontott adatokért lásd: CV Moson 1659, 64–65., CV Moson 1663, 38–39., CV Moson 1680, 49–51., CV Moson 1696, 102–106., CV Moson 1713, 91–93., valamint Nagy 1828, 204. alapján. Névazonosítás: LELKES 2011, 744.

Függelék 6. táblázat. Németjárfalu Ma: Deutsch Jahrndorf, Ausztria. ⁵⁸									
Évszám	Katolikus	Lutheránus	Kálvinista	Zsidó	Magyar	Német	Horvát	Település típusa	Birtokos
1659	~50	✓	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Zichy István
1663	Nem végezték el a vizitációt, mivel nem laktak ott katolikusok.							pagus	
1680	✓ (újonnan áttértek)	NA.	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Zichy István
1696	5	288	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Zichy Ádám
1713	199	325	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	pagus	Amádé Magdolna
Nagy L.	325	309	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	pagus	NA.

Függelék 7. táblázat. Rajka (Raika) ⁵⁹									
Évszám	Katolikus	Lutheránus	Kálvinista	Zsidó	Magyar	Német	Horvát	Település típusa	Birtokos
1659	~400	✓	Ø	Ø	✓	✓	✓	oppidum	Forgách Ádám
1663	✓	✓		Ø	✓	✓	✓	oppidum	
1680	✓	✓	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	oppidum	

⁵⁸ Készítette a szerző, 2020-ban. Az évekre lebontott adatokért lásd: CV Moson 1659,10–11., CV Moson 1663, 13., CV Moson 1680, 23–25., CV Moson 1696, 59–61., CV Moson 1713, 18–20., valamint Nagy 1828, 203. alapján. Névazonosítás: LELKES 2011, 496.

⁵⁹ Készítette a szerző, 2020-ban. Az évekre lebontott adatokért lásd: CV Moson 1659, 7–11., CV Moson 1663, 11–13., CV Moson 1680, 21–23., CV Moson 1696, 55–59., CV Moson 1713, 16–18., Nagy 1828, 203. alapján

1696	400	496	Ø	Ø	NA.	NA.	NA.	oppidum	Forgách Simon
1713	742	363	Ø	Ø	Ø	✓	Ø	oppidum	Ifj. Forgách Ádám
Nagy L.	1291	1101	Ø	431	NA.	NA.	NA.	oppidum	Óvári uradalom

Felhasznált források

Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. Visitatio canonica. 6. kötet (1659. év, Mosoni főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. II.* Eisenstadt, 1967.

Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. Visitatio canonica. 8. kötet (1663. év, Mosoni, soproni és locsmándi főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. III.* Eisenstadt, 1968.

Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. Visitatio canonica. 12. kötet (1680. év, Mosoni főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. IV.* Eisenstadt, 1969.

Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. Visitatio canonica. 14. kötet (1696. év, Mosoni főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. IV.* Eisenstadt, 1969.

Egyházmegyei Levéltár – Győr. A győri püspökség levéltára. Visitatio canonica. 21. kötet (1713. év, Mosoni főesperesség) Nyomtatásban megjelent változata: BUZÁS József: *Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem Jahre 1713.*

Magyar Nemzeti Levéltár Győr–Moson–Sopron Megyei Győri Levéltára, Mosonmagyaróvári fióklevéltára (továbbiakban: GYMSMGYL) IV. A.502.c/1. Nemesei lajstromok 1668–1847. No. 1.

GYMSMGYL IV. A.502.c/1. Nemesei lajstromok 1668–1847. No. 3.

GYMSMGYL IV. A.502.c/1. Nemesei lajstromok 1668–1847. No. 4.

GYMSMGYL IV.A.502.a/1 Nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek 1668–1692. 1682. évi szeptember 30. 56. és 57. számú napirendi pontok.

MNL OL P 707 – XXIX. – 282. – No.3/9. Herceg Esterházy Pál nádor levele Amádé Magdolnához. Fraknó, 1702. október 16. In: Künstlerné Virág Éva (szerk): *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Országos Levéltárából.* Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2018.

Ludovicus Nagy: *Notatae politico-geographico-statisticae incluti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum: Tomus Primus.* Budae, Prokusae Typis Annae Landerer 1828.

Felhasznált szakirodalom

DOMINKOVITS Péter: *Latifundiumok és nemesi kisbirtokok. Moson megye nemessége a 18–19. század fordulóján.* = *Mágnások, birtokosok, címereslevelek.* Szerk.: ÓDOR Imre – PÁLMÁNY Béla – TAKÁCS Péter, Debrecen, 1996, (Rendi társadalom – Polgári társadalom 9.) 203–218.

BÉL Mátyás: *Az újabbkori Magyarország földrajzi – történelmi ismertetése. Moson vármegye.* Latinból fordította és az előszót írta: MIHÁLY Ferenc. Mosonmagyaróvár, Mosonvármegye Lap és Könyvkiadó, 2013.

Fazekas István: *Adalékok a fraknói grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához.* = *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon,* szerk.: Fazekas István, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2014, 196–215.

FELHŐ Ibolya: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

MERÉNYI Lajos: *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713.* Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1895.

MIHÁLY Ferenc: *Magyaróvári kiváltságolt mezőváros harca kiváltságai megtartásáért a XVII–XVIII. században. Der Kampf des privilegierten Marktes Magyaróvár für die Behaltung der Privilegien im XVII–XVIII. Jahrhundert.* = *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez,* szerk. GECSÉNYI Lajos, Győr, Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, 1979, 71–89.

PAYR 1924 = PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története I. kötet.* Sopron, Székely és Társa könyvnyomda, 1924.

R. VÁRKONYI Ágnes: *Személyiség és politika. Esterházy Pál biográfiája, mint interdiszciplináris kihívás.* = *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és művészet határvidékén*, szerk.: ÁCS Pál, Bp., reciti, 2015, 11–48.

THULLNER István: *Mosony vármegye helytörténeti olvasókönyv (kismonográfia)*. Győr-Mosonmagyaróvár, Győr–Moson–Sopron Megyei Pedagógiai Intézet, 1993.

THULLNER István: *Mohácstól a Rákóczi szabadságharc végéig.* = *Mosonmagyaróvár*, szerk.: BÖRÖNDI Lajos, Feketeerdő, Mosonvármegye Lap-és Könyvkiadó, 2018. 86–116.

VARGA J. János: *Esterházy Pál nádor politikai iratai, 1688.* = *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és művészet határvidékén*, szerk.: ÁCS Pál, Bp., reciti, 2015, 107–116.

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. Kiadás. Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.